

PAPER DETAILS

TITLE: Hashas Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri

AUTHORS: Ayse Fatma EROL, Erman YANIK

PAGES: 202-212

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/907571>

HAŞHAŞ BITKİSİNİN ANADOLU KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ VE İZLERİ*

The Presence and Traces of The Poppy Plant In The Anatolian Culture

Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL**
Erman YANIK***

ÖZ

Anadolu'nun bereketli toprakları, geçmişten günümüze çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış ve farklı kültürlerle mensup toplulukları ortak bir yaşam alanında buluşturmuştur. Bu coğrafyada var olan her uygarlık, mevcut kültürel birikimin mirasçısı olmuş ve bu birikime katkı sağlayarak kendisinden sonraki kuşaklara rehberlik yapmıştır. Yaşadığı çevrenin zengin bitki florasından yararlanan Anadolu insanı, ortak ve köklü bir tarım kültürünün oluşumuna katkı sağlamıştır. Arkeobotanik kanıtların yetersizliğine rağmen Anadolu'da haşhaş üretiminin tarih öncesi dönemlere kadar uzandığı düşünülmüş; bitkinin ortak bir tarım geleneğinin ürünü olarak farklı kültürler tarafından benzer şekilde kullanıldığını ispatlayan pek çok örnekle karşılaşılmıştır. Bu çalışmada ilk yazılı ifadelerine M.Ö. 2. binyılda rastlanan ve her dönem Anadolu insanının ellerinde işlenerek değer kazanan bu önemli bitkinin ekonomik, sosyal ve kültürel hayata ne derece sirayet ettiği üzerinde durulmuştur. Hitit ve Urartulara ait iğne formlarında ve çeşitli eskiçağ uygarlıklarına ait tıbbi tedavi uygulamalarında haşhaşın sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Pedanius Dioscorides, Galenos ve Aetius gibi Anadolu hekimler, afyonun tıbbi özelliklerinden yararlanmışlardır. Synnada, Ankyra ve Elaia gibi pek çok antik kentin sikkelerinde haşhaş betimine yer verilmiştir. Anadolu Selçukluları gıda ve tıbbi uygulamaların yanı sıra, yarattıkları eserlerde haşhaş motifini sıklıkla kullanmışlardır. Saray yapılarına ait seramik eserler, halı - kilim desenleri ve mezar taşları da Anadolu insanının haşhaşa ne kadar değer verdiğini gösterir niteliktedir. 16. ve 19. yüzyıllar arasında Anadolu'ya seyahat eden gezginler bitki ile ilgili önemli bilgiler aktarmışlardır. Mezopotamya uygarlıklarından ve erken İslami kültürden gelen bilgi birikimini devralan Osmanlılar, bitkinin çok yönlü özelliklerinden yararlanmışlardır. Öyle ki haşhaş, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, ham ipek ve incirden sonra ihracatı en çok yapılan yedinci ürün olmuştur. Cumhuriyet Döneminde de bitki, ülke ekonomisine ve kültürüne katkı sağlamaya devam etmiştir. Tarihsel sürece bağlı olarak üretimi ve kullanımı hususunda çeşitli kısıtlamalar getirilse de, günümüze kadar önemini korumayı başarmıştır. Temelde gıda ürünü, yakacak ve tıbbi malzeme olarak kullanılan haşhaş, gündelik yaşama dair pek çok eşya ya da nesne üzerinde resmedilmiştir. Nesne ile bütünleşen bitki motifinin, farklı duygu ve anlamları sembolize ettiği ifade edilmiştir. Çoğunlukla yaşam ve ölüm gibi iki zıt kavram ile ilişkilendirilmiş ve hayatın pek çok alanında kendine yer bulmuştur. Çalışma kapsamında, antik yazarların eserleri, seyahatnameler, modern kaynaklar, arkeolojik buluntular, sikkeler ve her türlü görsel malzeme incelenmiş, ele geçen tüm veriler kronolojik bir sıra takip edilerek çalışmaya dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Anadolu, haşhaş, Papaver somniferum, kültür, insan.

ABSTRACT

The abundant land of Anatolia has witnessed many different civilisations throughout history and has offered a shared living space to many communities from different cultures. Each civilisation that flourished in this geography inherited and benefited from the existing cultural heritage in these lands. They also contributed to that heritage themselves and passed it onto next civilisations as a guiding framework. Anatolian dwellers enjoyed the rich plant ecosystem around them, and they advanced a shared and well-established culture of agriculture. Despite the inadequacy of archeobotanical evidence, it has been a longstanding thought that the poppy plant was grown in Anatolia even in pre-historic times. On the other hand, there are many examples that provide evidence to this plant being used by many civilisations as part of a shared agricultural tradition. The earliest

- * Geliş tarihi: 19 Eylül 2019 - Kabul tarihi: 07 Aralık 2019
Erol, Ayşe Fatma; Yanık, Erman. "Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri" *Milli Folklor* 124 (Kış 2019): 202-212
- ** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Ankara/Türkiye,
ayse.erol@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7992-7236
- *** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Ankara/Türkiye, ermanyank@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6696-0432

written references to the poppy plant in Anatolia can be found as early as the 2nd millenium B.C., while the plant has been constantly used in the geography throughout history. The poppy plant was frequently used in medical treatments by various ancient civilisations and as a decoration element on needles belonging to the Hittites and the Urartians. Anatolian medics such as Pedanius Dioscorides, Galenos and Aetius also resorted to opium for its medicinal purposes. The poppy plant depicted on the coins of many cities such as Synnada, Ankyra and Elaia. The Saljuks of Anatolia, besides in food and medical treatments, used the figure of the poppy plant decoratively in their architecture. Decorations on carpets and rugs, grave stones and ceramic pieces from palaces all indicate that the Anatolian society cared about the poppy plant greatly. Travellers who visited Anatolia between 16th and 19th century recorded important information about the plant. The Ottomans, in turn, by virtue of inheriting the Mesopotamian and Early Islamic cultural heritage, benefited from the plant in various different ways. Indeed, in the 19th century Ottoman Empire, the poppy plant was the seventh biggest export after tobacco, wheat, barley, raisins, pure silk and figs. Even in the Turkish Republic did the plant continue to contribute to the national economy and culture. Even though its production and consumption has been restricted in due course, the poppy plant still retains its importance to this day. In essence, it's used as a food item, as a source of heating, and as a medical ingredient. It is also depicted on various objects of daily use. The figure of the poppy plant embodies different emotions and meanings. It often combines life and death, two contrary concepts. This study examines the writings of ancient authors, travellers' records, modern sources, archaeological findings, coins and various other types of visual material, and then presents them chronologically. This article examines to what extent the poppy seed plant influenced the economic, social and cultural life in Anatolia. Records from authors of the Antiquity, travelbooks, modern books and studies, as well as archeological findings such as coins and various visual materials have been analysed. The conclusions have been listed in this study in a chronological order.

Key Words

Anatolia, poppy, *Papaver Somniferum*, culture, humanity.

Giriş

Botanik biliminde haşhaş bitkisi *Papaver somniferum* L. ismiyle sınıflandırılır. *Papaver* cins adı Latince'dir. *Somniferum* tür adı ise Latince *somnus* "uyku" ve *ferre* "getiren" kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Bitkinin kapsülünden elde edilen afyonun narkotik etkisine göndermede bulunan bu ifade, günümüzde çeşitli toplumların dillerinde yaşamaktadır (Charles 2013: 489). Haşhaş kelimesi *Papaveraceae* ailesinin birçok türü için kullanılırken, afyon kelimesi ise bu aileye ait en yararlı bitki türlerinden biri olan *Papaver somniferum*dan elde edilen, açık havada kurutulmuş lateks ekstraksiyonu için kullanılmıştır (Labanca vd. 2018: 853 vd.).

Papaver somniferum, Akdeniz civarında yetişen *Papaver setigerum* adlı bir türden ya da anayurdu Anadolu olan bir haşhaş türünden evrimleşmiştir. Geniş bir botanik familyaya sahip olan türlerin çoğu, kuzey yarım kürenin ılıman ve subtropikal bölgelerinde yaygın olarak yetişmektedir (Labanca vd. 2018: 855 vd.). Günümüz Anadolu topraklarında *Papaver*

cinsine ait yaklaşık 40 kadar tür bulunsa da, ekonomik açıdan en önemli tür *Papaver somniferum*dur (Gümüşçü vd. 1997:126).

Haşhaş, otsu yapıda, dik gelişen, toprak üstündeki kısımları koyu yeşil renkli, tek yıllık bir bitkidir. 30 - 100 cm derine inebilen kazık kök yapısına ve zayıf yan köklere sahiptir (Özgen vd. 2017: 5). Olgunlaştığında yaklaşık 30 - 170 cm uzunluğa erişebilmekte ve bu dönemde kahverengimsi sarı renge dönüşmektedir. Tohumlar çok küçük olmakla birlikte içeriğinde alkaloid bulunmamaktadır. % 44 - 54 arası yağ ve % 25 protein içermektedir. Döllenme sonrası çiçeklerden kapsül ya da koza olarak tanımlanan meyveler oluşmaktadır. Ülkemizde daha çok yuvarlak ve konik şekilli kapsüllere rastlanmaktadır. Kapsülün tepe kısmında yıldız şeklinde, merkezden dışa doğru uzanan 4 - 20 kanat bulunmaktadır. Bu kanatların üzerinde bulunan kısım stigma ya da tepcik olarak adlandırılmaktadır (Gümüşçü vd. 1997:126-133). Bitkinin kapsülünde tıbbi alanda kullanılan 27 farklı alkaloid tespit

edilmiştir. Çok sayıdaki benzilzokinolin alkaloidi bitkinin kapsülünden izole edilmektedir. Kodein ve morfin narkotik analjezik; papaverin vazodilatör (damar genişletici); noscapin öksürük kesici ve potansiyel antikanser; sanguinarin antimikrobiyal ajan; berberin kolesterol düşürücü ve tubokrin kas gevşetici etkiye sahiptir (La-banca vd. 2018:853).

Eskiçağ Anadolu'sunda Haşhaş

Tarımsal üretim şüphesiz ki sanayi öncesi toplumların başlıca ekonomik faaliyeti ve temel uğraşıdır. Geçmiş dönem bitkilerinin araştırılması, toplumun büyük bir bölümünü oluşturan eski zaman köylülerinin gündelik hayatlarının aydınlatılması açısından büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik alanlardan elde edilen bitki kalıntılarını inceleyen bir bilim dalı olan arkeobotanik, antik çağ florasının bilinirliğine katkı sağlamaktadır. Ancak geçmişten günümüze Anadolu'da yapılan arkeobotanik çalışmaların oldukça yetersiz olduğu görülmektedir (Nesbitt 1995:68).

Yapılan kısıtlı çalışmalar sonucunda bilim dünyasına sunulan raporların gerçeği net olarak yansıtmadığı düşünülmektedir. Öyle ki 1975 yılında Hans Helbaek, Türkiye, Suriye, Ürdün, Irak, İran, Lübnan ve Mısır'daki bölgeleri kapsayan ve uzun yıllar süren arkeobotanik araştırmaları sırasında haşhaşın tek bir tohumuna dahi rastlamadığını iddia etmiştir. Neolitikten Orta Çağlara kadar tüm Yakın Doğu'da haşhaşın kullanılma olasılığını reddetmiştir. Arkeobotanik kanıtlarla ilgili olarak Mark Nesbitt de (1995:76) kaleme aldığı makalesinde İslami Dönemden önce Anadolu'da haşhaş ekiminin yapıldığı konusunun netlik kazanmadığını ifade etmiştir. Neolitik Çağa ait çok sayıda kalıntı olması sebebiyle bitkinin Batı Avrupa'da evcilleştirildiği düşünülmüş ve ora-

dan her yöne yayıldığı tezi üzerinde durulmuştur. Bu düşünceye göre haşhaş, Batı Avrupa'dan sonra Kıbrıs, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Mısır'a yayılmıştır. Ancak tüm bu şüpheli iddiaların aksine, Mısır'da Deir el-Medina mezarlık alanında 1389'da keşfedilen (Veiga 2017:203) kurutulmuş kapsül kalıntıları, Mısır'daki haşhaş bitkisinin bölgedeki varlığına dair ilk kanıt olarak sunulmuştur.

Arkeobotanik araştırmaların yetersizliği ve dezavantajlı iklim koşulları, haşhaşın en eski kanıtlarına ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak Anadolu'nun Orta ve Geç Tunç Çağı'nda çevresindeki coğrafyalar ile temas halinde olması, İslamiyet öncesinde bu bitkinin tanınmadığı ya da olmadığı yönündeki iddiaları çürütür niteliktedir. Bu noktada Anadolu'da haşhaşın bilinirliği ve dağılımı sorununu çözmeye çalışırken dikkate alınması gereken husus, arkeobotanik dışındaki çeşitli verilerin değerlendirilmesidir. Orta ve Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilen ve biçim itibarıyla haşhaştan esinlenilerek üretilen iğneler, bu coğrafyada bitkinin tanındığına kanıt oluşturmaktadır. Günümüzde Norbert Schimmel koleksiyonunda yer alan ve Hitit İmparatorluğu Dönemi'ne (yaklaşık M.Ö. 1400-1200) tarihlendirilen iğnelerin baş kısmı haşhaş kapsülü biçimindedir ve çalkalandığında çingiraklı bir ses çıkaran bazı serbest nesneler bulunmaktadır. Haşhaş, uzun sapı ve küresel kapsülü sayesinde bu iğneler için ideal bir model olmuştur (Levha 1). Kültepe'den altın kaplama bronz bir iğne (Hnla 2002:317, Fig. 2a-b,3) (Levha. 2) ve günümüzde İstanbul Arkeoloji müzesinde yer alan, bu tip iğneleri dökmek için kullanılan bir kalıp da kanıtlar arasında yer almaktadır (Müller-Karpe, 1994, Taf. 5).

Levha 1: Haşhaş kapsülü
Mat 2009: 287.

Levha 2: Kültepe'den bronz iğne
Özgüç 1986: pl. 11 a-b.

Geç Hitit Dönemi tanrıçası Kubaba'nın sembolleri de, Anadolu'da bitkinin tanındığını kanıtlar niteliktedir. Tanrıça Karkamış'ta bulunan tasvirlerinde, elinde ayna ve nar/haşhaş tutarken betimlenmiştir. Hnila (2002:315-323), Kargamış'tan gelen bir Kubaba tasvirini, Birecik ve Ancuzköy'de bulunan birkaç örnekten yeni-

yola çıkarak, bu betimlerde yer alan meyvenin uzun saplı olması, elde tutulma şekli ve taç yapısına dikkat çekilerek, bunların nar olmayıp, haşhaş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur (Levha 3-4). Hnila, haşhaş ve nar tasvirlerinin sıklıkla birbirine karıştırıldığını, daha önce nar olarak kabul edilen birkaç tasvirin, haşhaş olarak

Levha 3: Karkamış Kubaba Tasviri
Bossert 1942: no. 866

Levha 4: Birecik Kubaba Kabartması
Akurgal 1961: Abb.115

den değerlendirildiğini ifade etmiştir. Haşhaş bitkisi ve bolluk/bereket sembolü olarak kabul edilen haşhaş kapsülü başlı metal süs iğnelerinin, Urartu sanatında da büyük önem taşıdığı ifade edilmektedir. Söz konusu iğneler günümüzde Ahlat Müzesi'nde yer almakta ve M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Göğtaş vd. 2019: 535vd.).

Haşhaşın kullanımı hakkında kısıtlı bilgiler yazılı kaynaklar aracılığıyla da ortaya konulmaktadır. Hitit metinlerinde bu bitki ile özdeşleşen bazı ifadeler yer verilmiştir. Haşşika ve galaktar kelimeleri haşhaş için kullanılan olası referanslardır. Haşşika kelimesi kimi araştırmacılar tarafından šeş (uyumak) ya da uarş (sakinleş-

mek) köklerinden türetilen bir sözcük olarak yorumlanmıştır. Ayrıca Hititçe haşşika ve Türkçe haşhaş kelimelerinin, sallanan bitki kapsülünün içinde bulunan tohumların çıkardığı sesi taklidinden dolayı (onomatopeik/yansımalı) bu adlandırmayı aldığı belirtilmektedir (Baytop 1997:403). Galaktar kelimesinin ise tanrının pasifleştirilmesini, uzlaştırılmasını sağlayan sapsı bir bitki ile ilgili olduğu ifade edilmektedir. Köken itibarıyla süt anlamına gelen Yunanca gala, galaktos ve Latince lac, lactic kelimeleri ile bir bağlantısının olabileceği üzerinde durulmaktadır. Tüm bu ifadelerden yola çıkarak galaktar kelimesinin haşhaş sütü yani afyon olabileceği iddia edilmektedir (Hnıla 2002:315-323).

Bitki, tıbbi tedavi uygulamalarında da karşımıza çıkmaktadır. Köklü bir tıp geleneğine sahip olan Hititlerin yazılı kaynaklarında haşhaş ile birlikte adamotu, kara banotu, mersin, meyanköku, safran gibi bitkilerin krem ve merhem yapımında kullanıldığı tespit edilmiştir (Arda 2009: 9). Haşhaş'ın sakinleştirici bir etkiye sahip olduğu, Hititçe'de haşhaşın "haşşikka" yani uyku anlamına gelen isimle anılması işaret etmektedir (Gezgin 2010: 87, Taşlıgil vd. 2018: 172). Tıbbın babası olarak bilinen Yunanlı Hippokrates M.Ö. 460 civarında, haşhaşın ağrı kesici özelliğini keşfetmiş ve yoğun ağrı çeken hastalarına haşhaş kullanmalarını tavsiye etmiştir (Barter 2004: 13). Bu bağlamda, iç kanama, kemik kırıkları, kanser gibi çeşitli ağrılı hastalıkların tedavisinde de uyuşturucu etkisiyle haşhaşın kullanım alanı bulunduğu bilinmektedir (Barter 2004: 8).

M.S. 1. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'da haşhaş bitkisinin varlığı ve kullanım alanlarına yönelik bilgiler netlik kazanmaya başlamıştır. Haşhaşın özellikle tıbbi uygulamalarda yer aldığına işaret eden pek çok örnek bulunmaktadır. Anadolu'nun Kilikia bölgesinde günümüzde

Adana ili sınırları içinde bulunan Anazarbus/Anavarza Antik Kentinde M.S. 40-90 yılları arasında yaşamış olan hekim ve farmakolog Pedanius Dioscorides, *Materia Medica* adlı eserinde haşhaş kapsüllerinin çizilmesiyle akan süttan (opium) elde edilen afyon ve haşhaş yaprakları ve kapsüllerinin suyla kaynatılmasıyla elde edilen mekonium (haşhaş suyu) adı verilen iki drogdan (bitkisel kaynaklı ham maddeler veya bitkilerin ilaç olarak kullanılan kısmı "drog" olarak tanımlanır) söz etmiştir (Mat 2009: 285). Bu tıbbi uygulamalara paralel olarak Pergamonlu (Bergama) hekim Galenos da (M.S. 129-210) yaşadığı çevrede yetişen bitki türleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Afyon içerikli ilaçlara panacea (deva) adını veren hekim, bu ilaçların bedensel ve ruhsal hastalıkların yol açtığı acı, ağrı, endişe ve korkuları düzelttiğini iddia etmiştir (Eriş 2010: 14). Baş ağrısı, safra kesesi kolığı, böbrek taşı, epilepsi, melankoli, görme bozukluğu, sağırlık ve lepra tedavisinde de afyonu sıklıkla kullanmıştır (Toklu 2011:19).

Geç Antik Dönem tıp tarihinin önemli bir tanığı olan Bizanslı ünlü hekim Aetius da Tetrabiblon adlı eserinin yirmi ikinci bölümünde, içinde haşhaş bulunan ve kafa yaraları tedavisinde kullanılan bir ilacın tarifini vermiştir (Yaşar Soydan vd. 2018: 34):

"Sekiz dirhem altın renginde akasyayı, dört dirhem şuruptan elde edilmiş reçine suyunu, iki dirhem mersin ağacını, bir dirhem haşhaş kaynak suyuyla [karıştır] pastillerini tüket."

Haşhaş figürü, Anadolu'nun eski Yunan ve Roma Dönemlerine ait sikkelerin ön ve arka yüzlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Sikke betimlerine yansıyan figürler, kentlerdeki tarımsal üretim, ekonomik faaliyetler, sosyal hayat ve dinsel inanışlar hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamaktadır. Günümüzde Afyon ili sı-

nırları içerisinde yer alan Synnada kentinin M.Ö. 133 yılı sonrasına tarihlenen bronz sikkelerinin arka yüzünde haşhaş kapsülü, buğday başağı ile birlikte betimlenmiştir (Head 1906:193). M.S. 1. yüzyıla tarihlenen bazı Ankyra sikkelerinin ön yüzünde ise büyük bir haşhaş kapsülü, iki buğday başağı arasında resmedilmiştir (CNG 2000:140).

Antik Dönem yazarlarının kayıtları, kentler ve bitkiler arasındaki bağlantılar hakkında ipuçları vermektedir. Yunanlı tarihçi Plutarkhos, Kaikos (Bakırçay) Vadisi'nde küçük siyah çekirdekleri olan bir tür haşhaş yetiştigiinden ve vadi halkının siyah çekirdekleri toprağa serpererek birtakım kehanetlerde bulunduğundan söz etmektedir. İnanişâ göre tohumlar, serpil-dikleri yerde sabit durursa verimsiz; çekirge gibi zıplayarak hareket ederse bereketli bir yıl olacaktır (Plutarkhos: XXI). Bir Aiolis kenti olan ve Pergamon'un askeri üs ve ticaret limanı olarak ünlenen Elaia da Kaikos Nehri'nin hayat verdiği bu bereketli vadi üzerinde yer almaktadır. Önemli bir gıda ve gelir kaynağı olan bitkinin Elaia kentinin sikke betimlerine yansımış olması şaşırtıcı değildir. Öyle ki Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzünde, çok farklı tiplerde işlenen haşhaş betimleri yer almaktadır (Tekin vd. 2016: 251, Yanık 2015: 1vd).

Ortaçağ ve Sonraki Dönemlerde Anadolu'da Haşhaş

Eskiçağ Anadolu'sunda hayatın pek çok alanında kullanılan haşhaş bitkisi, Ortaçağ Anadolu'sunda da ününü korumayı başarmıştır. Günümüze ulaşabilen tek Anadolu Selçuklu saray yapısı olan ve 1236 yılına tarihlendirilen Kubadabat Sarayı'nın duvar çinilerinde bitkinin pek çok tasviri bulunmaktadır (Levha 5-6). Haşhaş dalına tutunan karşılıklı çift kuş betimi; ayaklarının altındaki haşhaş çiğneyen, haşhaş tarlasında kaçan keçiyeye benzer

hayvan figürü ve bağdaş kurup oturan, ellerinde haşhaş/nar meyvesi ya da dalı tutan insan figürleri duvar çinilerinde betimlenmiştir (Arık 2000:192, Büyükçanga Eren 2006: 93; Usta 2005: 151). Sarayda çeşitli kuşlar, hayali varlıklar ve haşhaş ile birlikte çeşitli motiflerin yer aldığı keyifli bir dünya tasvir edilmiştir.

Benzer şekilde günümüzde Victoria Albert Müzesi'nde sergilenen ve 16. yüzyıla tarihlendirilen bir İznik tabağında cennet ve cehennem bir arada betimlenmiş ve bir haşhaş bitkisinin üstünde ağaca sarılı yılan motifi resmedilmiştir. Ayrıca seccade işlevinde Lâdik ve Kavak halılarının mihrap kısımlarının üstünde veya ayak kısmında görülen haşhaş kapsülleri de bu dönemin dikkat çekici unsurları olmuştur (Yörükân Karamağaralı 1982: 467,468).

Anadolu Selçukluları hastalıkların tedavisi için de afyonun iyileştirici gücüne başvurmuştur. Örneğin, soğuk algınlığı için bal, sarımsak ve yoğurt; hava değişikliklerine bağlı problemler için sulandırılmış şarap kullanılırken, uyku verici özelliğiyle haşhaştan elde edilen afyon tercih edilmiştir (Bayat 2006: 13).

Ortaçağ İslam dünyasında Şeyh ül-Reis, batı dünyasında Avicenne adıyla anılan İbn Sina (980-1037), İslâm kültürünün yetiştirdiği en ünlü hekimlerdendir. İbn Sina'nın en meşhur eseri kitab al-Kanûn fi't-tıbb olup, gerek İslam ve gerekse Avrupa'da hayranlıkla kabul görmüştür.

İbn Sina, göz nezlesi tedavisinde kaynatılmış haşhaş suyunu göz damlası olarak; içine bir miktar afyon karıştırarak hazırladığı merhemi göz ağrıları için ve göz kanseri tedavisinde opiumu ilaç olarak kullandığını belirtilmektedir. Kulak ağrısı ve yaralarında opiumdan çeşitli şekillerde faydalandığını, bazı burun hastalıklarında fitil şeklinde uygulandığını, diş ağrısında sürülebileceği ve ishale karşı afyon ve haşhaş tabletlerinin kullanılabileceğini, uyu-

Levha 5-6: Kubatabat Sarayı Duvar Çinileri Arık 2000: 192, No: 262, 99, No. 85.

mayan bebeklere anason ve afyon verilmesini önermiştir (Demirhan Erdemir 2018: 198, 207). Ayrıca, hastanın uykuya dalmasını sağlamak amacıyla yapılan anestezi için, şaraba haşhaştan elde edilen afyon ve diğer karışımlar eklenerek içirilmesini salık vermiştir (Gomoiu 1937: 41). Gündelik hayata dair pek çok alanda karşımıza çıkan haşhaş, ölümü ve ebediyeti simgeleyen mezar taşlarında da sıklıkla betimlenmiştir (Levha 7-8). 14. ve 20. yüzyıllar arasına tarihlenen Orta Anadolu şehirlerine ait mezar taşlarında haşhaş dalı ve kapsül motiflerinin yer aldığı çok sayıda örneğe rastlanmıştır (Ünver 1978: 15vd, Yörükan Karamağaralı 1982: 468,469).

16. yüzyıla gelindiğinde ise haşhaşın şiirlere konu edildiği görülmektedir. Edirne ile Kırklareli arasındaki Çöke'de yaşadığı bilinen Bektaşî şair Muhyiddin Abdal bir dördlüğünde haşhaşın öneminden bahsetmiştir (Durbilmez 1996: 427, Yörükan Karamağaralı 1982: 465):

*"Muhyeddinim haşhaşım
Ehli vahdetim hoşum
Tarikat fakrım oldu
Anın için traşım"*

Bunun yanı sıra 16.-19. yüzyıllar arasında Anadolu'da keşif gezileri yapan Pi-

erre Belon (1517-1564), J. Pitton de Tournefort (1656-1708) ve G. Antoine Olivier (1756-1814) gibi gezginler seyahatnamelerinde haşhaş ekimine ek olarak afyon üretimi, kullanımı ve ticareti hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.

Olivier, 1797 yılında Afyon ilinde haşhaş ekildiğinden, tohumların kümes hayvanlarına yem olarak verildiğinden, kuruyan kısımlarının yakacak olarak kullanıldığından ve afyon üretiminden bahsetmiştir (Baytop 2003: 111).

Osmanlı Anadolu'su, Mezopotamya uygarlıklarından ve erken İslam kültüründen gelen bir afyon kültürünün birikimini devralmıştır. Haşhaş, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, ham ipek ve incirden sonra ihracatı en çok yapılan yedinci ürün olmuştur. Osmanlı'da haşhaştan elde edilen afyon, "tiryak" olarak da adlandırılmakta ve afyonu kullananlara "tiryâki" tanımlaması yapılması bu sebeple olmalıdır (Devellioğlu 2006, 110-111). Sözü edilen dönemde Süleyman Tiryakiler Çarşısı'nda bulunan haşhaş kapsülünden elde edilen afyonları çeşitli işlemlerden geçirdikten sonra macun haline getiren bir esnaf sınıfı bulunmaktaydı (Koçu vd. 1958: 228). Evliya Çelebi de kayıtlarında bu esnaftan bahsetmektedir (Çelebi 2006: 327).

Levha 7-8: Mezar Taşlarında Haşhaş Motifleri Ünver 1978: Resim 3-5

Osmanlı Dönemi Anadolu'sunda afyon, tentür veya ekstre halinde ağrı kesici özelliği ile tıbbi tedavi uygulamalarında; keyif verici özelliği sebebiyle kahvehane gibi sosyal ortamlarda ve aktarlarda satılan afyon içerikli macun da çocukları uyutmak için sıklıkla kullanılmıştır (Mat 2009: 285-286). Tedavi edici, uyku verici, uyuşturucu etkisinin dışında, amber, tarçın, safran gibi çeşitli aromatik maddeler ile karıştırılarak afrodizyak etkisi sebebiyle de tercih edilmiştir (Onaran 2016:189, Mat 2009: 285, 286).

Cumhuriyet Döneminde de bu durum değişmemiş ve haşhaş ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır. 1933 yılında devlet kontrolüne alınmış ve ekim alanları 17 vilayette sınırlandırılmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında artan talepler doğrultusunda 16 Haziran 1945 tarihinde yayınlanan karar ile 35 vilayette ziraatının yapılmasına izin verilmiştir (Çolak 2013: 514). Ancak zamanla bitkinin ekim alanları daralmıştır. Afyon üretimi 1971 yılında dönemin hükümeti tarafından yasaklanmış ve bu yasak 1974 yılına kadar sürmüştür. 1980'li yılların sonunda çıkarılan kanun ve yönetmeliklerle haşhaş ekiminin kontrolü, ham afyon ve tıbbi afyon üretimi, yurt içinde ve yurt dışında satışı konu-

sunda Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü görevlendirilmiştir. 2015 yılı itibarıyla Afyonkarahisar, Amasya, Burdur, Çorum, Denizli, Isparta, Kütahya, Tokat, Uşak illerinin tamamı ile Balıkesir, Eskişehir, Konya ve Manisa illerinin bazı ilçelerinde izin belgesi karşılığında haşhaş ekimi ve çizilmemiş haşhaş kapsülü üretimi yapılmaktadır (TMO 2018: 2vd.).

Günümüzde haşhaşın kapsülünden yaprağına kadar tüm kısımları değerlendirilmektedir. Haşhaş tohumu ile tohumdan preslenerek üretilen yağ, evde mutfakta ve gıda sanayiinde kullanılmaktadır (Öztaşan vd. 2017: 88). Ayrıca, kozmetik ve boya sanayiinde de kullanıldığı bilinmektedir (Yazıcıoğlu vd. 1983: 102). Tohumunda yüksek miktarda yağ bulunmaktadır. Birinci kalite yağlar yemeklik olarak tüketilirken, ikinci kalite yağlar sabun yapımında ve boya sanayiinde kullanılmaktadır. Anadolu'nun bazı yörelerinde tohumlar doğrudan ya da ezilerek tatlı ve hamur işlerinde; taze yapraklar ise salata yapımında yaygın olarak kullanılmaktadır. Yaklaşık %37 oranında protein içeren haşhaş küspesi ise hayvancılık açısından büyük önem taşımaktadır. Saplarıyla birlikte kapsülleri de yakacak olarak kullanılmaktadır (Gümüşçü vd. 1997: 126-133). Bu

bitki tıbbi alanda da ilaç terkiplerinde bulunmakta olup, Papaverin'in (Opiumdan elde edilen bir alkaloid) morfin ve kodeinin tersine merkezi sinir sistemine değil, çevredeki çizgisiz kaslar üzerine etki ettiği, düz kasları gevşettiği ve kas spazm durumundaysa, bu spazmı çözdüğü, safra kesesi tıkanıklıklarında kullanılan ilaçların terkiibinde bulunduğu belirtilmektedir (Arslan vd. 2008: 5).

İlaç sanayiinde olduğu kadar halk arasında da haşhaştan elde edilen afyonun tedavi edici özelliklerinden yararlanılmaktadır. Örneğin David Hotham, Batı Anadolu'da haşhaş ile birlikte kahve, soğan, katırtırnağı, katran, sarımsak ve kuru yumurta kabuğu tozunun su ile kaynatılarak gebeliği önleyici bir ilaç olarak kullanıldığından söz etmektedir (Hotham 2000: 64).

Haşhaş bitkisinin izlerine modern şairlerin dizelerinde de rastlanmaktadır. 1950'li yıllarda ortaya çıkan ikinci yeni akımının temsilcilerinden olan Ülkü Tamer'in "Sıragöller" şiiri buna iyi bir örnektir (Tamer 1998:159):

"Haşhaş tarlaları arasından geçeceklerin,

Beyaz ve mor haşhaşları havaya savurarak

Yeni bir afyon bulacaksın kendine.

İşte o zaman beni unutma..."

Sonuç

Geçmişten günümüze çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapan ve farklı kültürleri ortak bir yaşam alanında buluşturan Anadolu, bu topraklarda yaşayan toplumlara zengin florasıyla ortak ve köklü bir tarım kültürünün oluşumuna ve devamlılığına katkı sağlamıştır. Anadolu'da haşhaş üretiminin tarih öncesi dönemlere kadar uzandığına, bitkinin ortak bir tarım geleneğinin ürünü olarak farklı kültürler tarafından benzer kullanım alanına sahip olduğunu ispatlayan örnekler kanıtlamaktadır.

Hitit yazılı kaynaklarında haşşika yani uyku anlamı taşıyan kelimeyle ilişkilendirilerek karşımıza çıkan bitkinin, sakinleştirici ve uyuşturucu bir etkiye sahip olduğu, M.Ö. 2. bin Anadolu'sunda tespit edilen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıbbın babası olarak bilinen Hippokrates M.Ö. 5. yüzyılda, haşhaşın ağrı kesici özelliğini fark etmiş ve ağrı çeken hastalarına haşhaş kullanmalarını tavsiye etmiştir. M. S. 1. yüzyılda ve 2. yüzyıl Anadolu'sunda yaşayan hekimlerden Dioscorides ve Galenos, haşhaştan elde edilen opium (afyon) ve suyundan elde edilen mekonium olarak adlandırılan droglardan bahsetmiş ve afyon içerikli ilaçların ruhsal ve bedensel hastalıkların yol açtığı ağrı, acı, endişe ve korkulara şifa olduğunu belirtmiştir. Galenos baş ağrısı, safra kesesi kolığı, böbrek taşı, epilepsi, melankoli, görme bozukluğu, sağırılık tedavisinde de afyonu kullandığı bilinmektedir. Bizanslı hekim Aetius, kafa yaralarının tedavisinde, içeriğinde haşhaş bulunan bir ilacın tarifini vermiştir. Anadolu Selçukluları bazı hastalıkların tedavisinde, uyuşturucu özelliğinden dolayı haşhaştan elde edilen afyonu tercih etmiştir. Osmanlı Dönemi Anadolu'sunda afyon, ekstre halinde ağrı kesici özelliği ile tıbbi tedavi uygulamalarında ve afyon içerikli macun da çocukları uyutmak için sıklıkla kullanılmıştır. Günümüzde çocukları uyutmak için aktarlarda satılan macunun içeriğinde de afyon bulunmakta, tıp alanında analjezik (ağrı kesici), anestezi (uyuşturucu) ve anti-tüssif (öksürük kesici) olarak haşhaş bitkisiinden yararlanılmaktadır. Bu bağlamda, iç kanama, kemik kırıkları, kanser gibi çeşitli ağırlı hastalıkların tedavisinde de uyuşturucu etkisiyle haşhaşın kullanım alanı bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde haşhaş üretiminde tüm mahsulün neredeyse %90'ı tıbbi alanda kullanılmaktadır.

Hitit yazılı tabletlerinde haşhaşın krem ve merhem yapımında kullanıldığı bilinmekte olup, günümüzde de kozmetik ve boya sanayinde kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca ilaç sanayiinde olduğu kadar, halk kültüründe de haşhaştan elde edilen afyonun, bazı karışımlarla birlikte kaynatılarak gebeliği önleyici bir ilaç olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Tıbbi alanlar dışında haşhaş tohumu ile tohumdan preslenerek üretilen yağ, yeme-içme kültüründe tüketilirken, ikinci kalite yağlar sabun yapımında ve boya sanayiinde kullanılmaktadır. Anadolu'nun bazı yörelerinde haşhaş tatlı ve hamur işlerinde, yapraklarının ise salata yapımında tüketildiği bilinmektedir. Yaklaşık %37 oranında protein içeren haşhaş küspesi ise hayvancılık açısından büyük önem taşımaktadır. Saplarıyla birlikte kapsülleri de yakacak olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, haşhaş Anadolu coğrafyasında çok erken dönemlerden itibaren günümüze kadar tedavi amacıyla tıbbi malzeme olarak, ait olduğu dönemin şartlarına uygun bir biçimde kullanım alanı bulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Anadolu beslenme alışkanlıkları içinde gıda ürünü olarak yer almış ve ayrıca yakacak olarak da kullanılmıştır.

Kimi zaman ise bir bezeme aracı olarak gündelik hayatta kullanılan eşyalarda tasvir olarak yer bulmuş, günlük alışveriş ve ticarete bir ödeme aracı olarak kullanılan sikkelerin ön ya da arka yüzünde, yaşam alanı olarak inşa edilen iç ve dış mekânların bezemelerinde, yemek yenilen tabaklarda, bolluk ve bereketi simgeleyen tanrı ya da tanrıçaların ikonografik betimlerinde bitkinin görsel özelliklerinden sıklıkla yararlanılmıştır. Haşhaşın gerçek ve simgesel anlamları geçmiş dönem ve modern zaman şairlerinin dizelerinde de yer almıştır. Yaşamı ve iyileşme umudunu simgeleyen haşhaş bitkisi kimi zaman da ölüm ve ebedi hayat ile ilişkilendirilmiştir.

Özellikle Orta Anadolu'da tespit edilen mezar taşlarındaki haşhaş motifleri ölümün sonsuzluğunu simgeler niteliktedir.

Yüzyıllar boyunca tohumları toprağa eken ve yetiştirdiği bitkiden temelde gıda veya tıbbi malzeme olarak yararlanan Anadolu insanı, kültür hazinesinin içine haşhaş bitkisini her daim dâhil etmeyi unutmamıştır.

KAYNAKÇA

- Akurgal, Ekrem. *Die Kunst der Hethiter*. München: Hirmer Verlag, 1961.
- Arda, Berna. *Anatolia*; "The Cradle of Modern Medicine". Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 62/1 (2009): 8-12.
- Arık, Rüçhan. *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Arslan, Yusuf, Duran Katar, Fatma Kayaçetin ve İlhan Subaşı. "Afyon (Opium) Alkaloidleri ve Önemi". *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi* 17/ 1-2 (2008): 1-11.
- Barter, James. *Opium*. Drug Education Library Series, Michigan: Lucent Books, 2004.
- Bayat, Ali Haydar. "Turkish Medical History of the Seljuk Era". *Foundation for Science, Technology and Civilization*, (2006): 1-14.
- Baytop, Turhan. "Haşhaş". İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 16, 1997.
- Baytop, Asuman. "Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları", ed. Feza Günergun, Ankara: Tübitak, (2003): 1-574.
- Bossert, Helmut Theodor. *Altanatolien: kunst und handwerk in Kleinasien von den anfangen bis zum völligen aufgehen in der griechischen kultur*, Berlin: E. Wasmuth, 1942.
- Büyükçanga Eren, Hilal. "Anadolu Selçuklu Seramiklerinde Figürlerin Dili ve Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatname*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Charles, Denys J. *Antioxidant Properties of Spices, Herbs and Other Sources*. New York: Springer Science & Business Media, 2013.
- CNG. *Classical Numismatic Group*. CNG 53, Auction Catalogue, London, 2000.
- Çolak, Filiz. "Anadolu'da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler". *The Journal of Academic Social Science Studies* 6, No 1 (2013): 513-529.
- Demirhan, Erdemir. "Türk Tıp Tarihinde Ünlü Türk Hekimi İbni Sina'nın Tıbbi Tedaviler Üzerinde Yorumlamaları". *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, Cilt 118, Sayı 232 (2018): 189-210.

- Devellioğlu, Ferid. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 23. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2006.
- Durbilmez, Bayram. “Muhyiddin Abdal'ın Tuyug ve Manileri”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7 (1996): 427-438.
- Eriş, Eyüp. *Bergamalı Lokman Hekim Galenos*. İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı, Çağdaş Matbaası, 2010.
- Gezgin, Deniz. *Bitki Mitosları*, İstanbul: Sel Yayıncılık, II. Baskı, 2010.
- Gomoiu, Victor. *İbn Sina (Avicenna) Büyük Türk Felsefesi ve Tıp Ustadı İbn Sina*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. seri, No. 1, I, (1937).
- Göğtaş, Nasıl ve İltar İgit. “Ahlat Müzesinde Bulunan Urartu Dönemi Madeni Takılar”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17 (2019): 535-552.
- Gümüüşçi, Ahmet ve Osman Gümüüşçi. “Türkiye’de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı”. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6 (1997): 123-148.
- Head, Vincent Barclay. *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*. London: British Museum, 1906.
- Hnila, Pavol. “Some Remarks on the Opium Poppy in Ancient Anatolia”. *Maur Schau, Band 1 Festschrift für Manfred Korfmann* (ed. R. Aslan vd.) (2002): 315-328.
- Hotham, David. *Türkler II.* (çev. Mehmet Ali Kayabal) İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- Koçu, Reşat Ekrem ve Mehmet Ali Akbay, “Afyon, Afyoncular”, *İstanbul Ansiklopedisi I* (1958): 228.
- Labanca, Fabiana, Jaroslava Ovesna ve Luigi Milella. “Papaver somniferum L. taxonomy, uses and new insight in poppy alkaloid pathways”. *Phytochemistry Reviews*, (March 2018): 853-871.
- Mat, Afife. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Afyonun Tarihi”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI*, Sayı 1-2 (2009): 285-290.
- Müller-Karpe, Andreas. *Altanatolisches Metallhandwerk*. Neumünster: Wachholtz Verlag, 1994.
- Nesbitt, Mark. “Plants and People in Ancient Anatolia”. *Biblical Archaeologist* 58, No. 2 (1995): 68-81.
- Onaran, Burak. *Mutfaktarih: Yemeğin Politik Serüvenleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Özgen, Yasin, Neşet Arslan ve Nilgün Bayraktar. “Türkiye Açısından Önemli Bitki Haşhaşın Önemi ve Tarımı”. *Ziraat Mühendisliği Dergisi*, Sayı 364 (Aralık 2017): 4-8.
- Özgüç, Tahsin. *Kultepe-Kaniş II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Öztaşan, Nuray, Aysun Çevik Demirkan ve Şule Çoşkun. “Haşhaş Bitkisinin Pre ve PostnatalDönemde Tüketiminin Antioksidan Etkilerinin Araştırılması” *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 6/1 (2017): 87-92.
- Plutarkhos. *Moralıa (Plutarch's Morals)*. (trans. William W. Goodwin) Boston: Brown and Company, 1878.
- Tamer, Ülkü. *Yanardağın Üstündeki Kuş (Toplu Şiirler)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Ünver, A. Süheyl. “XIV. üncü Asırda Anadolu’da Selçukluların An’anesine Bağlı Mezar Taşları Üzerine” *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXII (1978): 15-26.
- Taşlıgil, Nuran ve Güven Şahin. “Tarihsel Süreçte Haşhaş (Papaver somniferum L.) ve Afyon”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XXXIV (2018): 163-196.
- Tekin, Oğuz ve Aliye Erol Özdzibay. “Coins of Elaia in Aiolis in the Bergama Museum”, *Colloquium Anatolicum* 15 (2016): 248-270, 2016.
- Toklu, Hale Zerrin. “Hypnos’un Haşhaşından Morfeus’un Morfinine”. *Türk Farmakoloji Derneği Bülteni*, Sayı 108 (2011): 19-21.
- TMO, 2018 Yılı Haşhaş Sektör Raporu, *Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü*, Ankara, 2018.
- Usta, Seval. “Selçuklu Çini ve Keramik Sanatında İnsan Figürüne İkonografik Açardan Bir Bakış”. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2005.
- Ünver, Süheyl. “XIV. Asırda Anadolu’da Selçukluların An’anesine Bağlı Mezar Taşları”. *Vakıflar Dergisi*, Sayı. XII (1978): 15-26.
- Veiga, Paula. “Opium: Was it Used as a Recreational Drug in Ancient Egypt?”. *ATrA* 3 (2017): 199-215.
- Yanık, Erman. *Elaia Tarihi ve Sikkeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Yaşar Soydan, Nuray, Çağatay Akşit, ve Ahmet Acıdu-man. “Amidalı Aetius ve Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Sayı 61 (2018): 27-50.
- Yazıcıoğlu, T. ve A. Karaali. “Türk Bitkisel Yağların Yağ Asitleri Bileşimi”. *TUBİTAK, Marmara ve Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü Yayınları* (1983): 87-92.
- Yörükhan Karamağaralı, Beyhan. “İslam Sanatında Haşhaş ve Hint Keneviri Motifleri”. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5 (1982): 463-484.